Id-Djalogi ta' De Soldanis

Bi studju ta' G. CASSAR PULLICINO

Kitba tas-Seklu XVIII

ID-DJALOGI li sa nġibu hawnhekk inkitbu mal-mitejn sena ilu mill-Kanonku Għawdxi Gian Francesco Agius Sultana (jew kif nafuh il-lum u kif kien jikteb fi żmienu, De Soldanis) li għex mill-1712 sal-1770. Sa naqlagħhom mill-qabar tan-nisi għad-dawl tal-lum bil-ħsieb li nagħti xempju ta' kitba bil-Malti tas-Seklu Tmintax. Mhux għax ma nafux b'kitbiet oħra bil-Malti ta' l-istess żmien—kitbiet bħall-priedki li stampa L. Bonelli fid-*Dialetto Maltese* (Suppl. Arch. Glott. It., 1898, pp. 37-41) jew li għadhom jinsabu sal-lum manuskritti fil-Bibljoteka ta' Malta u għand nies privati, kif ukoll taqbil u poeżijiet ħfief li minnhom ġabar is-Sur Nin Cremona fin-Numru 7 ta' *Leħen il-Malti*. Imma proża Maltija qajla għandna ħlief dik tad-Duttrina bil-Malti tal-qassis Francesco Wzzino li nkitbet b'ordni ta' l-Isqof Alferan meta dan għaraf li tista' tikteb b'ilsien il-poplu fuq l-alfabet li De Soldanis kien sawwar għall-grammatka tiegħu tal-1750 (1). Imma din kienet kitba xotta wisq u xejn ma tixħet dawl fuq il-ħajja Maltija ta' dawk iż-żmenijiet. Mhux hekk dawn id-djalogi li bħalhom De Soldanis kien ġà ħareġ oħrajn iqsar fil-*Lingua Punica* li dehret fl-1750.

Il-Manuskritt

Nisiltuhom dad-djalogi mill-Ms. tal-Bibljoteka Nru. 144, li jġib l-isem *Nuova Scuola dell'antica Lingua Punica scoperta nel moderno parlare Maltese e Gozitano aperta agli studenti Maltesi e Forestieri del Canco. Gian Francesco Agius—Parte Prima e Seconda—Seconda edizione cresciuta e corretta dall'autore*. Mela kif naqraw f'isem dan ix-xogħol, din mhijiex ħlief it-tieni edizzjoni tal-grammatika tal-1750, biss imkabbra u miżjuda. Nafu li ħames snin wara l-ħruġ tal-*Lingua Punica*, i.e. fl-1755, De Soldanis kien diġà beda jaħdem fiha u fid-dizzjunarju tiegħu, li baqgħu t-tnejn manuskritti. Dan nafuh minn ittra li De Soldanis kiteb lil Ignazio Saverio Mifsud fil-25 ta' Frar, 1755, fejn qallu li dik il-ħabta kien "impegnato a

---

(1) *Della Lingua Punica presentemente usata dai Maltesi, etc.* Roma, 1750.

dar fine ai dizzionari et ad una amplificazione di grammatica'' (2). Ix-xogħol jidher li kien tlesta u kollox għall-istampa, imma għal xi raġuni jew oħra De Soldanis baqa' ma stampa la d-dizzjunarju u lanqas din il-grammatka miżjuda.

Id-djalogi huma miktubin bil-Malti bi traduzzjoni bit-Taljan ħdejhom. Jieħdu mill-paġna 192 sal-paġna 199 tal-Ms. li semmejna. Is-siwi tagħhom qiegħed fil-fatt li

Is-Siwi tad-Djalogi

(a) huma miktubin b'Malti idjomatiku għall-aħħar li nistgħu nqisuh bħala mera ta' kif kienu jitkellmu n-nies tal-poplu f'nofs is-Seklu Tmintax; (b) jixħtu dawl kbir fuq il-ħajja, ix-xogħol, is-snajja' u d-drawwiet Maltin ta' dak iż-żmien, u (ċ) juruna għidut u kliem li l-lum jew mietu jonkella nbidlu u nafuhom xort'oħra.

Fejn ikun meħtieġ, nagħti nota fuq xi karatteristiċi tad-diskors, li jistgħu jkunu jew djalettiżmi Għawdxin jonkella forom minsija, u naqleb għall-Malti n-noti li

L-Oriġinal

jagħti De Soldanis stess fil-manuskritt. Biex nuri aħjar b'liema ortografija nkitbu dawn id-djalogi fl-oriġinal, sa nislet hawnhekk erba' biċċiet qosra minnhom :—

''Ghaseb ghadu zaghzugh, li ma kiensc i hhob e tverna fein fiha kol tant jelghab el morra u ghatin o ghalembit, u la mi kiensc wesk drabi jaghmel leilu e nharu kieku ma jeniex nahhseb''.

''El mit kaddis. Kat jentem dana e nesel, chela kol ma sap fuec l'art, ghat li dali dali ioktlu u jiechdu. el kzira taghna jek t-aghmel tajeb elkont bejn wahhda u ochra ientkatlu elf fenek koglium'' (f. 194).

''Ma n-estax n-aghmel kif erit, f kol wahhda erit enkun jena, ghandi Ghaixa jek ma ennegkiezesc ma tethharreksc'' (f. 195).

''Ahhna nesa li ma nestghux en gibu l'armi ikolna enbatu. Alla jaf fein ikolna n-enghalqu. el ghalqa ghalina huma e Torok. e Rgiel balla jesemghu u jarau. ahhna mghakes nesa nesemghu u ma naraux'' (f. 195).

Fit-traskrizzjoni tad-djalogi jiena fittixt li kemm jista' jkun nagħti l-forma tal-kliem li l-aktar nafu l-lum, għalkemm kemm stajt qagħadt għall-oriġinal.

---

(2) R.M.L. Ms. 1, p. 333.

Qabel ma ngħaddu 'l quddiem iktar, jidhirli li aħjar ngħidu xi ħaġa fuq iż-żmenijiet li fihom De Soldanis għex u ħaseb u kiteb. Bejn wieħed u ieħor, il-ħajja tal-Kanonku Agius tinfirex fuq ftit aktar minn nofs seklu. Issa dan is-seklu kien is-Seklu Tmintax li fih il-ħajja f'Malta, bħal f'artijiet oħra, kienet imżewqa u mħawwra bil-bosta. Dik il-ħabta li De Soldanis kien qed jaħdem f'dan il-Ms., Malta u Għawdex kienu jgħoddu mal-85,000 ruħ. Dan ifisser li l-gżejjer tagħna kien fihom nies daqs erba' darbiet iktar milli kien hawn meta ġie l-Ordni fl-1530, u mat-8.000 ruħ inqas mill-għadd li ntlaħaq fl-ewwel ċensiment li għamlu l-Ingliżi fl-1807. Żieda bħal din fil-għadd tannies kienet saret b'inkejja tat-telf kbir li kienu ġarrbu misserijietna mill-ġlied mat-Torok sew fuq l-art kemm fuq il-baħar, u mill-imwiet bil-mard qalil u bil-pesta li kienu jżuruna ta' sikwit. Imma magħha din iż-żieda fin-nies ġiebet ukoll żieda fil-ħluq li jridu jintemgħu u jimtlew: u dan kien problema, il-għaliex, jaħdmu kemm jaħdmu, qatt ma setgħu misserijietna jaqilgħu mill-art tagħna għajxien għal iktar mit-tlieta wieħed tan-nies tagħna. Tassew li l-qmuħ u ż-żjut, kif ukoll ix-xgħir, l-inbid, il-ġobon u r-ross kienu jinġiebu minn Sqallija, imnejn kellna dritt inġibuhom bla ħlas ta' dwana. Imma dawn ma kenux jaslu dejjem fil-ħin meħtieġ u mħabba f'hekk niesna l-qodma ġie li batew il-ġuħ u nuqqas tal-biża' (3).

Il-Maltin Kotru fis-Seklu XVIII

Mill-art tagħna kienu jieħdu l-qamħ, il-qoton, ix-xgħir, il-kemmun, il-frott u ħwejjeġ oħra. Imma l-aqwa żewġt uċuħ kienu tal-qamħ u tal-qoton. Minn dejjem kien hekk, sa minn qabel ma ġie San Pawl fostna! Għalhekk fuq l-eqdem muniti ta' Malta naraw daqqa s-sbula u daqqa l-qotna. U għalhekk ukoll għadna sal-lum nisimgħu t-tifkira ta' dan kollu fil-għidut:

"Fidden, ja Fiddien,
Daka qamħek il-kejjiel,
Daka qotnok il-wiżżien".

(3) Ara l-istudju ta' Mons. A. Mifsud: *L'approvigionamento e l'Università di Malta nelle passate Dominazioni* fl-*Archivum Melitense*, Vol. III, N. 5, fejn fost kollox igħidilna kif misserijietna ma setgħux jorbtu fuq l-uċuħ tar-raba' tagħhom u meta ma tagħmilx xita ġie li bdew jaħsbu biex jitilqu minn Malta. "*... non pluit et tucti li seminati su suchi (secchi) in tantum quod populus intendat aufugere et se absentare ab hac insula propter penuriam et necessitatem maximam...*" (nota, faċċ. 177).

Il-Qoton

Ix-xogħol tal-qoton kien ifendi. Kien jinżara' għall-aħħar ta' Mejju u kien ikun ta' żewġ xorta: abjad u aħmar, u mbagħad kienu jaqtgħuh għal Settembru. Fiż-żmien li aħna nsemmu, l-iswieq ta' Spanja, ta' Marsilja u tal-portijiet ta' l-Adrijatiku kienu għadhom tajba, u bejn il-qoton li kienu jsiefru u dak li jinħela hawn Malta biex ilibbes in-nies kien jinbiegħ kollu u jħalli l-qligħ. Barra dan, għandna nqisu li ż-żrigħ tal-qoton kien iġib xogħol ieħor miegħu, bħal ma huwa l-insiġ bin-newl, il-ħdim tal-qlugħ għax-xwieni u bastimenti oħra u d-daqq tat-tajjar biċ-ċik u l-watar. Isimgħu kif Patri Magri għaraf jiġbor fi ftit kliem l-importanza ta' din l-industrja meta din kienet diġà qiegħda tmajna: "Din l-art immela, bil-bosta mxemmxa, tajba għall-qoton. U hekk ġara li dari l-qoton kien ilibbes fis-sajf wiċċ il-gżejjer tagħna, ilibbes in-nies u jbajjad fil-qlugħ ta' eluf ta' bastimenti. Hu mħabba fih li bosta siġar inqalgħu, ma hux biss fiż-żmien tal-gwerra ta' l-Amerika, meta l-bdiewa tilfu rashom u stħajjlu li hemma kellhom jibqgħu jagħtu fuq xulxin min jaf kemm; iżda wkoll minn bosta mijiet ta' snin qabel, minn meta xegħel il-kummerċ tal-maħluġ ma' Spanja. U hekk fis-sajf kont tara wiċċ l-art imgħotti bil-ħdura; kont tara s-sinjur liebes il-lankè (qoton aħmar) li, maħsul u mgħoddi bil-ħadida, kont taħsbu ħarir; u dana u l-qlugħ li semmejna kienu joħorġu min-nwiel taż-Żurrieq u ta' Ħaż-Żebbuġ. Issa ta' dan kollu baqgħet it-tifkira. Id-dinja raddiena, il-qoton ma jġibx..........." (4).

Imma s-Seklu Dsatax li hu s-seklu tal-waqgħa ta' l-industrja tal-qoton, kien għadu ma żernaqx meta De Soldanis kien iqatta' ġranet sħaħ jikteb fuq dal-gżejjer fid-dar tiegħu ġewwa l-Kastell t'Għawdex. U dik il-ħabta l-qoton kien għadu jġib u fl-aqwa tiegħu. Għax tgħid, Alla ħares ma kienx hekk! Għax kieku kif setgħu missirijietna jlaħħqu mal-ħajja? Biex iħallsu l-qbiela 'l sid ir-raba'? X'jilbsu? U x'jieklu, meta n-nies qiegħda tiżdied, il-ħajja dejjem togħla u magħha jogħla l-kera? Mhux għalxejn li fit-tielet djalogu jidher dak il-qtigħ il-qalb u dak il-biża' kollu fil-bidwi li ma jafx għadx tiġih sena ħażina li fiha l-qoton ma jagħtix u hu jimtela milja dejn.'

---

(4) Patri Manwel Magri, S.J.: *X'Jgħid il-Malti* jew *Għerf bla Miktub tal-Maltin*, Malta, Stamperija tas-Salesjani, 1925, p. 25.

Kienu żmenijiet illi, kif ingħixu l-lum, ma kienx fihom ħajr. Taħdem kemm taħdem qatt ma taf fejn int: il-lum qiegħed ġo darek u fuq xogħolok, għada jidhru t-Torok, tmur tiġġieled u titlef jew ħajtek, jew ġidek jonkella taqa' lsir. In-nisa, imbagħad, imdejqin min-naħa l-oħra meta jkollhom iħallu darhom u jinġabru ġewwa s-swar. L-aħbarijiet mill-Belt, "fejn igħammar is-Sultan" kienu jiqdiemu sa jaslu fl-irħula jew f'Għawdex, u biex jaslu kien irid ikun xi ħadd li, bħall-Għawdxi tad-djalogu, jinqala' minn pajjiżu biex ikun jista' jieħu 'l sħabu l-aħbarijiet tal-Gżira jew tal-Potenzi barranin. Żid ma' dawn li kien hawn serq bil-bosta, li bil-lejl kont tistenna jaqbeż xi ħadd fuqek, jagħtik xebgħa swat u jħallik għall-mewt, meta ma joqtlokx għal kollox, li t-triqat bil-lejl ma kenux imdawwla ħlief, fl-ibliet, b'xi fanal 'il hawn u 'l hinn quddiem xi niċċa jew statwa, u jkollok bejn wieħed u ieħor il-faċċata s-sewda tal-ħajja f'Malta f'nofs is-Seklu Tmintax. U sa hawn naħseb li ma għaġġibhiex wisq l-Għawdxi tad-djalogu meta reġa' lura minn Malta u qal: "... dawk li dehru sinjuri qegħdin jitolbu: kollha marru fis-saħta. Min mar ilsir, min iżżewweġ, min siefer u min baqa'."

Żmenijiet Koroh

Imma l-ħajja għandha iktar minn wiċċ wieħed. U fost dan kollu niesna kienu jsibu ż-żmien biex imorru għall-fenek binnemes u għall-kaċċa tal-ħaġel. Kienu jaqtgħu l-morra u jilagħbu l-karti u kien hemm min kien jinsa d-dinja fix-xorb u fis-sokor. U lanqas ma kienu neqsin mid-divertimenti: kienet issir il-Kukkanja darba f'sena, nhar it-Tnejn tal-Karnival; kienu jagħmlu l-Arblu ta' Mejju fl-ewwel ta' Mejju ta' kull sena, u għalih kienu jitilgħu l-psatas tas-Suq u l-kalessieri ta' Putirjal (5). Nhar Santa Marija kienet issir tiġrija tan-nies il-Belt, minn fejn il-Vitorja sal-Pjazza, u barra dan kien hemm it-tliełaq tad-dgħajjes u tal-bhejjem, il-ġostri fuq il-baħar, il-festi u l-ispettakoli reliġjużi bħal purċissjonijiet u ċerimonji meta jġibu xi korpu sant, ngħidu aħna ta' San Kalċedonju tal-Furjana. Fost spettakoli oħra li għalihom kienu jidhru l-Gran Mastru, l-

Divertimenti

---

(5) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 237: "*1 Maggio 1773: Questa mattina i Bastasi della Piazza e li Calessieri di Porta Reale salirono e lo presero, ed era molto pieno...*".

Inkwiżitur jew l-Isqof insemmu l-ġinnastika tan-nies tal-kummiedja. Kienu dawn jiġu minn barra, jimxu fuq ħabel stirat u jaqsmu minn fuq il-Palazz sal-bini msejjaħ il-Konservatorja, bil-kontrapiż f'idejhom u bi flixkun inbid fuq rashom (6). Għall-Kavalieri u għall-Maltin li setgħu jifhmu, imbagħad, kien hemm it-Teatru, li għalih kienu jġibu kumpaniji minn barra, għalkemm kultant kienu jsiru kummiedji mill-Kjeriċi għall-poplu. Hekk f'Jannar tal-1755 saret il-kummiedja *Il Pazzo per Forza* il-Birgu, in-naħa tal-Ħabs ta' l-Isqof fejn kienu jsibuh bħala l-Abbatija l-Qadima (7). Ma' dawn inżidu wkoll il-laqgħat soċjali li fihom Maltin u Kavalieri kienu jiltaqgħu u jitħalltu. Għalhekk insibu li meta, f'Lulju tal-1770, tgħarras id-Delfin ta' Franza, damu tlitt ijiem sħaħ sejrin bil-festini hawn Malta u fit-tieni jum sar ballu kbir u għalih stiednu lin-nisa Maltin u l-ballu ma spiċċax qabel il-5 ta' filgħodu. Fi kliem il-kittieb ta' dak iż-żmien, "*11 Luglio, 1770: secondo giorno del festino con un ballo solenne dove intervennero le signore maltesi conversanti delli cavalieri e durò sino le ore 5 del mattino*" (8).

Il-Fniek

Semmejna l-kaċċa għall-fenek. Dak iż-żmien ma kenux joħorġu għall-fenek imħabba n-namra li kellhom għall-kaċċa biss. Imma meta jaqbdu jew joqtlu fenek kienu fl-istess ħin inaqqsu mill-qerda u s-saħta ta' l-uċuħ li kienu jagħmlulhom dawn il-gerriema. Iżda donnu kien ta' xejn; għax joqtlu fniek kemm joqtlu, in-nisel tiegħu ma setax jintemm. Fil-fehma tan-Naxxari fil-ħames djalogu, il-fenek kien jaħli kull ma jsib f'wiċċ l-art għad li bejn wieħed u ieħor ġo Malta kienu jinqatlu mal-elf fenek kull jum. Għalkemm dan jidher numru kbir, m'għandniex ninsew li misserijietna kienu hekk imħabbtin b'din il-biċ-

(6) Ibid., Vol. 1, p. 787: "*14 Febraio 1754: Un saltimbanco caminò su la corda con contrapeso in mano et un fiasco di vino su la testa; la corda era legata al principio della piazza de Cavaglieri sin su la terraza della Conservatoria e procacciò dalla raccolta che fece 52 scudi*".

(7) R.M.L. Ms. XI, p. 475: "*16 Gennaio 1755: Nella Vittoriosa alcuni Chierici per divertimento loro e trastullo del Popolo e Clero, rappresentano una commedia intitolata "Il Pazzo per Forza"—addestrati dalla disciplina del Sr. Vittorio Grixti, Cancelliere del S. Uffizio, e si rappresenta in un luogo vicino le carceri di Mgr. Vescovo chiamato volgarmente l'abbatia vecchia.*"

(8) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 44.

ċa li meta Ximenes (1773-1775), ftit snin wara l-mewt ta' De Soldanis, ipprova jpatti għall-għoli tal-ħobż billi ma jħallix min jispara għall-fenek u hekk jitma' lill-poplu l-laħam irħis, il-Maltin xegħlu u qam agħa kbir fil-pajjiż sakemm il-Gran Mastru kellu jneħħi l-bandu (9).

Iż-żewġ djalogi fuq iż-żjara tan-nisa għandhom importanza kbira għax juruna l-ħsebijiet u l-ħajja ta' żewġ klassijiet ta' nisa Maltin. F'wieħed niltaqgħu mal-mara tal-klassi għanja u pulita, fl-ieħor mal-mara ta' ħaddiem ir-raba'. Id-divrenzja bejn dawn iż-żewġ klassijiet tidher taqta' ħafna minn bejn il-linji taż-żewġ djalogi. Mara waħda bis-seftura, jew ilsira, fid-dar; l-oħra mhux talli bla seftura, imma hija stess, u bintha, jaħdmu għad-dar: waħda tgerger għax bis-sħana ma felħetx tasal sad-dar tal-ħabiba tagħha, l-oħra fittxet isat u ħadet ix-xogħol magħha biex waqt li żżur lil ħabibitha tibqa' taħdem u ma titlifx żmien: waħda meta jeħodha l-għatx tixrob l-inġazzata tal-luminata jew tal-lewż, l-oħra, għalkemm ma naqrawhiex, għaliha l-ilma biżżejjed biex jaqta' l-għatx. Imma mbagħad, ta' nisa li huma, it-tnejn jaqblu li ma għandhomx jafdaw 'il żwieġhom u għalhekk nisimgħu 'l waħda tgħid li sa toħroġ miegħu għal dawra wara l-ikel biex ma tħallihx waħdu u l-oħra nisimgħuha tilminta li għandha salib għax ir-raġel imqareb wisq.

In-Nisa Maltin

Meta l-mara tal-bidwi ħadet ix-xogħol magħha meta marret iżżur il-ħabiba tagħha. X'xogħol kien dan? Kien ix-xogħol tan-nisa li jgħodd minn żmien Żemżem: it-tajjar għar-raddiena, ix-xogħol tal-ħjata u tal-kalzetta, il-ħdim tal-brieret tat-tajjar, it-tkebbib tat-tajjar fuq l-imgħażel, u x-xogħol tal-bizzilla. Dan ix-xogħol ulied Eva f'Malta kienu jagħmluh waqt li żewġhom ikun qed jaħdem barra, fil-għalqa—kwadru li jfakkarna fil-versi Ingliżi:

Xogħol in-Nisa

"While Adam worked and Eve span
Who was then the gentleman?"

U l-ilbies? Inħallu jitkellem, għax jaf x'igħid aktar minna, lil dak il-bidwi tat-tieni djalogu li kien qed ifittex tfajla

(9) Ara A. V. Laferla: *The Story of Man in Malta*, (Malta, s.a. p. 139).

L-Ilbies tan-Nisa

għaż-żwieġ. Isma' x'qal: "Mur ħudha mill-Belt!... jew inkella ġib min jaqdiha, hejjilha ż-żarbun, maktur illamtat, il-manta!" U iktar 'il quddiem: "Niftakar li n-nisa dari jmorru lebsin bl-għonnella bajda għal fuq, imbagħad kienu jġibuha ħadra, fl-aħħar minn nett sewda tal-Burat, dana ż-żmien jew stamina jew ħarir. Aħdem, ja raġel, biex tlibbes il-mara!". Mela dak iż-żmien xejn inqas mil-lum il-moda tan-nisa kienet tiġi tiswa qabda flus. Imma mhux l-għonnella u l-manta biss kienu jilbsu. Nafu minn għand kittieba barranin li ġew Malta u raw b'għajnejhom, illi dik il-ħabta n-nisa tagħna kienu joħorġu barra d-dar b'wiċċhom imgħotti — bħan-nisa tal-Lvant! Nafu wkoll li l-irġiel kienu jxiddu brieret kohol u jimxu ħafjin u li mħabba f'hekk kienu jsibu ruħhom aktar ħfief biex jixxabbtu fuq ix-xwieni tal-kors. Naqraw ukoll li n-nisa tal-kampanja, bħalma għadhom sa żmienna, kienu jġorru ż-żarbun f'idejhom u jxidduh biss meta jkunu sa jidħlu l-bieb tal-Belt. In-nisa għonja, imbagħad, meta joħorġu kienu jieħdu magħhom ilsira sewda liebsa l-istess bħal sidtha, biss waħda liebsa kollox ħarir u l-oħra lbies tas-suf (10). Saħansitra dak iż-żmien inħasset hawn Malta l-moda Franċiża u għalhekk, bħalma ġara l-Ingilterra u pajjiżi oħra, in-nisa tagħna riedu jwarrbu l-ilbies Malti biex floku jilbsu lbies ieħor. Ara kemm, li hu De Soldanis, li kien kappillan tal-Kamerata, ħalla miktub fil-ġurnal tiegħu taħt il-jum 22 ta' Jannar, 1722: "*Nel tempo presente le donne hanno lasciato l'uso del manto col pizzo e si vestono con la gonella o di seta o di cottivella (?) tanto le onorate quanto le corteggiane, e però le signore alle chiese portano il solito manto di pizilla*" (11).

Għal ġod-dar in-nisa tal-kampanja kienu jilbsu l-geżwira, li De Soldanis ifisser hekk fid-dizzjunarju tiegħu: "*ella è formata di lino o cotone filato dalle donne tessitrici nostre, tinto azzurro, che col bianco sembra bordato. Per quanto io sappia non conosciuta questa voce dalle donne stranee. In campagna da tutte usato, da poche nelle città di Malta*" (12). Mill-ilbies tar-

---

(10) Ara l-istudju ta' Rev. C. L. Dessoulavy *Visitors to Malta from the 15th to the 18th Century* f'"The Sundial", Vol. 3, Nos. 4-8, June, 1940, p. 106.
(11) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 173.
(12) R.M.L. Ms. 143, p. 112.

U tar-Rġiel

rġiel insemmu biss il-kapott, li l-aktar li kienu jilbsuh il-foqra biex jilqgħu l-bard tax-xitwa jew biex imorru wara xi mejjet għad-difna. *Kapott* kien l-isem kif kienu jsibuh in-nies tal-bliet, imma l-bdiewa, kif igħidilna De Soldanis, kienu jsejħulu *mantar*. Dawn u ħafna tagħrif ieħor fuq l-ilbies Malti ta' dawk iż-żmenijiet jistgħu jinġabru mill-manuskritti li ħallew warajhom il-kittieba tas-Seklu Tmintax.

Il-Kitba f'Malta

X'kittieba kienu dawn, u fuqhiex kienu jiktbu? Qegħdin nitkellmu fuq żmien il-Gran Mastru Pinto, ftit qablu u ftit warajh. Kien dan l-isbaħ żmien ta' kitba għal Malta. Kien hemm Prinċep li kellu għal qalbu l-mixi 'l quddiem tal-għerf u li kien iħobb jilgħabha ta' Mecenate u jippatronizza l-arti; kien hawn kavalieri studjużi li xtaqu jafu iktar fuq Malta u fuq l-ilsien Malti li, wara li nstabu ċ-ċippi li minn fuqhom Barthelemy sensel l-alfabet Feniċju, beda jitqies bħala muftieħ għall-ilsna Orjentali. Barra dan, il-biża' tat-Torok kien naqas ħafna u l-kwiet u s-sigurtà li ġġib magħha l-paċi kienu jħajru għall-ħsieb, għall-kontemplazzjoni u għall-kitba. Għalhekk kien f'din l-atmosfera li Malta rat jixxettel għadd sabiħ ta' studjużi, reliġjużi u mhumiex, li nfexxew jiktbu fuq kemm-il suġġett għax sabu min jagħmlilhom il-qalb. Ma setax jonqos li dik il-mewġa letterarja ma tkunx influwenzata minn barra, l-aktar mill-Italja u minn Franza, għax dik il-ħabta dawn iż-żewġ artijiet kellhom l-aqwa universitajiet u kienu xerrdu l-influwenza tagħhom mhux biss fuq Malta imma saħansitra fuq pajjiżi kbar bħalma huma l-Ingilterra, il-Prussja u r-Russja. Għalhekk hawn Malta dehru f'dawk iż-żmenijiet id-dissertazzjonijiet twal fuq argumenti xjentifiċi u storiċi, id-diskorsi jew aħjar paneġierki u l-poeżiji ta' tifħir lill-Gran Mastru u lill-uffiċjali għolja ta' l-Ordni. Imma meta dan id-duħħan intrefa' u mar mar-riħ, baqa' jidher ix-xogħol ta' siwi intrinsiku li kienu ħallew il-kittieba ta' dak iż-żmien—l-interess fil-qdumijiet storiċi li minnu ħarġu kittieba bħall-Konti Ciantar u De Soldanis, it-twaqqif ta' Akkademji li l-imseħbin tagħhom kellhom ismijiet pastorali—donnu d-diwi tal-moviment ta' l-Arkadja fl-Italja; il-kittieba ta' djarji u gurnali bħal Ign. Saverio Mifsud, li barra l-ġurnal twil tiegħu, ħalla Mss. l-ewwel 24 volum imsejħa *stromata* fil-Bibljoteka, Fra

Gaetano Reboul, De Soldanis stess, u ħuh, kif ukoll bosta u bosta nies oħra, biex ma nsemmux il kitbiet, biċċa minnhom manuskritti, tal-Padre Pelagio minn Ħaż-Żebbuġ, li fis-seklu kien jismu Bartolomeo Mifsud, il-Għiżwita Girolamo Manduca, it-tabib Giuseppe Demarco li ħalla kwadru ta' l-epidemjoloġija f'Malta ma' tul għadd ta' snin, Michel Angelo Grima, li kiteb fuq l-anatomija u għen fl-iżvilupp tal-kirurġija, u terġa' De Soldanis għall-istudju tal-Malti.

It-Tagħlim

Ngħaddu issa għal dehra oħra tal-ħajja — it-tagħlim. Ma noqogħdux insemmu fuq dawk li riedu jidħlu f'xi waħda mill-professjonijiet jew f'xi kunvent, għax dawn kellhom fejn jitgħallmu u min igħallimhom. Għall-iskop tagħna nieħdu l-poplu kollu f'daqqa u nsibu li kien għadu nieqes wisq mit-tagħlim. Il-ħtija ta' dan kienet aktarx li s-snajja' u x-xogħol ta' misserijietna ma kenux jeħtieġu tagħlim wisq. Il-biedja u s-sajd, is-servizz fid-Dejma, fil-għases, u fuq ix-xwieni, ix-xogħol ta' l-imtieħen, ta' l-insiġ, tal-ġebel u tas-snajja' l-oħra li kellhom kull waħda l-konslijiet tagħhom, ma kontx trid tkun għaref wisq biex tagħmilhom, u x'aktarx li kienu jintirtu mill-missier għall-iben. Imma b'dana kollu min ried u seta' jħallas kien igħallem 'l uliedu u b'surmastrijiet kien iġibilhom l-aħjar nies li kellna Malta. U dan ma kienx igħodd biss għas-subien, imma għall-bniet ukoll. Ara x'naqraw fil-ġurnal ta' Ign. Saverio Mifsud fuq Marija Tereża, bint il-Konti Navarra, li wara kienet ħarbet minn Malta mas-surmast tagħha tal-Matematika: "*La Maria Teresa di gran spirito fù dal padre molto amata e la fece allevare con la coltura delle lettere; e già sapeva bene leggere e scrivere in Italiano, Spagnuolo, Latino e Francese; s'imparò la Musica, e sonava e cantava per eccellenza; s'imparò un poco di filosofia e belle lettere ed era erudita a maggiore segno, oltre il ballo, e giornalmente era applicata nella lettura di buoni libri e da poco tempo s'invogliò di studiare la matematica*" (13). Imma mhux b'daqshekk għandna nifhmu li l-klassi pulita kollha kienet edukata bħat-tifla tal-Konti Navarra. Bil-maqlub, mill-manuskritti ta' dak iż-żmien naraw kemm kienu neqsin mit-tagħlim. U mhux is-sekulari biss: il-qassisin ma kenux xorta

(13) R.M.L. Ms. XI, p. 415.

oħra. De Soldanis ħallielna kwadru tajjeb tat-tifel li kien jilħaq qassis wara li jkun tgħallem fl-iskejjel tal-grammatka u wriena wkoll il-frugħa tan-nisa ta' l-ibliet li, daqs kemm ħassru l-kliem Malti fit-taħdit, spiċċaw biex, bħalma naraw il-lum fost xi nies taparsi puliti li minn għalihom jitkellmu bl-Ingliż, la kienu jafu jitkellmu tajjeb bil-Malti u lanqas bit-Taljan. Nisimgħu x'kiteb il-Kanonku Għawdxi f'dan l-istess manuskritt: "*Parlando della lingua maltese, non intendo di far menzione di quella usata da certi uomini e da certe donne Vallettane, poichè questi, avvezzi ad ascoltare il parlare italiano e siciliano ed altro idioma dalli forastieri...... anno fatto perdere la vera e materna lingua, e la naturale e dilettevole sua pronunzia. Corre gran pericolo che in avvenire andarà alla peggio in loro bocca, perchè si gloriano, particolarmente le moderne femmine, per non dire ancora gli uomini effeminati di italianizzare il parlar maltese; così lo impastardiscono, lo corrompono e finalmente non sapranno mai ben parlare nella materna, ch'è la volgare, nemmeno nell'italiana, ch'è la commune*". U iktar 'il quddiem jitkellem fuq il-Kleru u jgħid: "*Che ne diviene da questo? Appunto quello che non si aspetta, quello che non si brama da chi governa e regge le redini del Clero, perchè da ragazzi divenuti uomini ecclesiastici, sacerdoti, perchè avranno consummato il tempo nell'imparare mediocremente, per non dire malamente, la lingua latina, e peggio la disusata italiana, e dopo il consumo della loro più florida e verdeggiante età, certuni spiegheranno qualche cosa del Breviario, del Catechismo e del Concilio colla lingua materna, o coll'italiana che non capiscono, a memoria ed all'indovino ogni cosa. Che si dia a questi altro libro latino, altro libro Italiano, una lettera famigliare, certamente che subito in un palmo di acqua, e meno, ritroveranno delle difficoltà di entrarvi nel mare a dare la spiegazione. Che scrivano questi in Italiano qualche fatto, o qualche lettera? No! come si vuol scrivere con una lingua che non si capisce e non parlasi?*" (14). U jekk hawn min jaħseb li De Soldanis kiteb hekk għax kien jaqbillu, għax kien rasu sħuna fuq il-Malti, nisimgħu mmorru fuq manuskritt ieħor miktub mhux minn wieħed Malti, imma minn wieħed Abati Boccadifuoco, Palermitan, fejn naqraw kitba satirika fuq in-nisa Maltin, imnissla mill-għadd ta' kliem imħassar li bih kienu jin-

(14) R.M.L. Ms. 144, pp. 156-158.

qdew in-nisa waqt li minn għalihom kienu jitħaddtu bit-Taljan (15).

Din il-biċċa twassalna għall-qagħda tal-Kleru f'Malta. Minn dejjem il-qassisin u r-reliġjużi l-oħra ħadmu biex isemmgħu l-kelma t'Alla fost in-nies ta' dawn il-gżejjer u minn dejjem inqdew bil-Malti biex fissru lill-wemmiena l-ġmiel tal-Fidi u t-tagħlim tal-Knisja. Imma qatt daqs daż-żmien li qed insemmu ma nsibu għadd ta' predikaturi tajba li l-kelma tagħhom kienet tiġbed in-nies kull fejn imorru. Issa dan kollu kien ġej mill-ħsieb sabiħ li kellu l-Kanonku Borg fl-ewwel snin tas-seklu, meta fetaħ oratorju biex fih il-kjeriċi Maltin jitgħallmu s-sengħa ta' l-oratorja (16). Fost il-qassisin u l-patrijiet li l-iktar issemmew, sew bħala predikaturi bil-Malti kemm ukoll bit-Taljan, insibu l-Kanonku D. Pasquale Grima, Arċipriet ta' San Pawl, D. Fr. Wzzino, li kien konfessur ta' l-Isqof Alferan u kiteb l-ewwel Duttrina bil-Malti fl-1752, il-qassis G. B. Falzon, il-Patri Pelagio minn Ħaż-Żebbuġ, D. Paolo Grima, Ign. Saverio Mifsud, De Soldanis innifsu u l-Patri Dumnikan Ardito, li Mifsud fil-ġurnal tiegħu jsejjaħ "*predicator acclamatissimo in lingua maltese a tal segno che quando predicava vi concorreva un popolo incredibile di uomini e donne; e però veniva spesso chiamato nei migliori pulpiti*" (17).

Il-Kleru

Tassew li, bħalma qal De Soldanis, dawn il-predikaturi qatt ma taw każ kif kienu jiktbu l-Malti tagħhom, kif lanqas ma ħasbu biex jinqraw u jintrefgħu l-priedki tagħhom minn ta' wrajhom. Imma b'danakollu dak iż-żmien issawwar l-istil retoriku, imħeġġeġ u qawwi, għalkemm il-ħsieb mhux profond,

Il-Malti u l-Kleru

(15) R.M.L. Ms. 1, p. 19. L-isem ta' dil-kitba huwa: *Intermezzo in cui la forza consiste nella maniera con la quale si discorre in lingua italiana corrotta, composto dall'abate Boccadifuoco Palermitano, il quale portatosi in Malta per essere ricevuto Fra Cappellano Conventuale ed osservata la maniera con la quale parlano corrottamente le donne maltesi in italiano, compose il presente intermezzo che restò molto accetto, e di gusto universale.* Fost oħrajn naqraw kliem bħal dan, bejn sinjura u seftura: "Tu non senti? Ara min"; "Cui vinni il furastier mirħbabih"; "Mustra lu musbieħ" jew din l-oħra: "Mi farò di li gridati: gioia, qalbi, imxi mur"

(16) R.M.L., Ms. XI, p. 474.

(17) Ibid, p. 659.

li baqa' nieżel mas-snin sa dawn iż-żmenijiet tagħna. Għal raġunijiet oħra nsibu li l-Kleru Malti dik il-ħabta beda jagħraf il-ħtieġa tal-Malti biex iħares lilu nnifsu u ma jħallix iktar li l-aħjar karigi tal-Knisja jeħduhom il-barranin. Għalhekk kemm-il darba qamu u ħaqquha biex ma jiġux nominati Kappillani tal-Kattidral li ma jkunux jafu bil-Malti, u fl-1555 il-Kunsill Popolari laqa' 'l Baldassare Cagliares bħala Isqof sewwa sew għax kien jaf bil-Malti, waqt li żmien wara l-Kanoniċi u l-Kleru Malti ma qagħdux għan-neputi ta' l-Isqof Cocco Palmieri bħala Vikarju ta' Malta għax ma kienx jaf bil-Malti (18). Dan jurina li ma kenitx ħaġa ġdida meta, f'April tal-1770, l-Isqof magħżul, Pellerano, mar iżur il-Kapitlu fil-Kattidral ta' l-Imdina, u l-Kanonċi talbuh biex ma' tul iċ-ċerimonja jitħaddtu bil-Malti, u hekk sar. Mill-Kattidral Pellerano baqa' sejjer għand is-sorijiet ta' San Pietru u dawn ukoll riedu li l-kliem isir bil-Malti (19).

Mela kollox ma' kollox il-Kleru baqa' jmexxi sewwa l-merħla ta' Kristu fit-triq ta' l-Imgħallem. U mhux biss, imma, kif kellu jiġri wara, il-Kleru mexxa wkoll lill-poplu fit-taqbida għall-ħelsien meta kien meħtieġ. Mhux b'daqshekk ma kienx hemm reliġjużi li taw fil-għajn għan-nuqqas ta' ubbidjenza tagħhom.

Imġiba ta' xi Reliġjużi

Naqraw li darba minnhom ħarġet ordni biex ma jitħallewx il-patrijiet joħorġu iktar weħidhom imma tnejn tnejn, u jitbiddlu ta' sikwit, u din l-ordni għoġbitu wisq lill-poplu *"perchè per l'addietro erano i detti molto deviati dall'osservanza, uscendo soli in qualunque ora, di buon mattino, mezzo giorno, sino la Ave Maria, pernottare in casa dei parenti, entrare in qualunque casa, osteria e botteghe"* (20). Imma dawn kienu każi li ma jiġ-

---

(18) Ara Mons. A. Mifsud: *Ricordi del Passato* f'*Archivum Melitense*, Vol. 3, Nos. 3-4, p. 109.

(19) R.M.L. Ms. 1146, Vol. 2, p. 13: *"17 Aprile 1770: Il Vescovo-eletto si portò nella Catedrale a render la visita al Caplo. e Lo condussero alla Chiesa al adorazione del Smo., e di poi alla sala Capitulare. e chiesero i Canonici al Vescovo di parlare in Maltese in tutta questa cerimonia e così si è fatto, e servitolo con tre passati di frutta gelati e tre passati di mantecati... Finito questo si portò dalle Rde. Monache di S. Pietro, parimenti gli fecero istanza che parlassero in lingua Maltese, e gli donarono un bel bocchetto."*

(20) R.M.L. Ms. XI, p. 421.

rux kuljum, u għandna għax nifhmu li l-biċċa l-kbira tal-Kleru li kien jinżerta l-Belt kienu jidħlu mhux fil-ħwienet u t-tvieren fejn kien jidħol kulħadd, imma f'dik il-lukanda li kien hemm fi Strada Stretta, ftit 'il bogħod mill-kantuniera "Tal-Fama" (Triq Irjali ma' Triq l-Isqof), miżmuma minn wieħed Vella mlaqqam "Sarguna", fejn il-qassisin tar-rħula kienu jpoġġu meta jkunu l-Belt. "*... e la sua taverna era accreditata con gran concorso precisamente dalli preti di campagna quali ivi si ritiravano venendo per un giorno in città*" (21).

Minn dawn l-elementi, u minn oħrajn li ma daħlux f'dan l-istudju, kienet imsawwra l-ħajja f'nofs is-Seklu Tmintax. Deherilna li kellna niktbu dan kollu u nisiltu bċejjeċ minn gurnali u djarji ta' dak iż-żmien biex ninqdew aħjar b'nies li raw b'għajnejhom u għexu huma nfishom il-ħajja ta' dak iż-żmien. Jekk xi ftit minn dak li għedna jidher li mhux għal kollox ġdid għax xi ftit minnu għadna narawh u nisimgħuh il-lum, jeħtieġ niftakru li d-drawwiet qodma jdumu l-mijiet tas-snin biex imutu għal kollox, li fis-Seklu Tmintax il-ħajja bdiet tieħu sura ġdida u ssir aktar ċivilizzata u għalhekk iktar komplikata u mħabbla kif għadha sal-lum. U biex napprezzaw sewwa dak li sa naqraw jeħtieġ nerġgħu lura, għal ħin wieħed, f'nofs is-Seklu Tmintax, naraw bil-għajnejn u nisimgħu bil-widnejn ta' missierijietna l-qodma. Jekk nagħmlu dan, inkunu nistgħu nisimgħu t-taħbit tal-ħajja ta' mitejn sena ilu, u nidħlu fl-ispirtu taż-żmien li huwa n-nifs u l-ħajja ta' kull kitba.

(21) Ibid., p. 656.

Id-Djalogi

I.—DJALOGU BEJN ŻEWĠ BDIEWA FUQ L-AHBARIJIET (*)

M. Saħħa, xbini, mnejn ġej b'dil-għaġla?

T. Alla jagħtihielna. Ġej minn Malta dalwaqt (1).

M. Għalhekk int fuq qaddek?

T. X'tarali iżjed minn nies?

M. Intant x'jingħad minn ġdid fl-art l-oħra?

T. Kull min għandu jiswielu, min ma għandu xejn jista' jsaqqi l-ħass. Domt erbgħa u għoxrin siegħa ikla waħda għamilt: swietli fuq il-patakka (2).

M. Min imur f'dar in-nies dejjem imur minn taħt. Inti jaqaw ma kontx tafu?

T. Mingħajr bżonn ma kontx nitħarrek minn dari.

M. Għidli xi smajt, għar-ruħek, għaliex aħna hawn qatt ma nisimgħu xejn.

T. Ilmaħt is-Sultan(3) donnu warda tiftaħ. Rajt is-Sultana (4) u makbar u mesbaħ ma hi (5) ma tħalli ħasra, għaliex

---

I.

(*) Fid-djalogi I-V l-ittri *M* u *T* qegħdin għall-kelmiet *Mistoqsija* u *Tweġiba*. Fl-oriġinal l-ittri huma *D* u *R*, i.e. *Domanda* u *Risposta*.

(1) *Dalwaqt*: (flok *dan il-waqt*). Issa issa. Aktarx li biha l-lum infissru *minn hawn u ftit ieħor*. Qabbel il-kelma Ingliża *presently* li għandha t-tifsira ewlenija "now, at once, immediately" imma biż-żmien inbidlet u saret "soon, before long".

(2) *patakka*: Biċċa munita qadima li kienet tiswa erbgħa rbgħajja. Sa qabel il-gwerra, tal-ħaxix u tal-ħut kienu għadhom jixtru l-biegħa tagħhom u jgħoddu bil-ħbub u l-patakki għalkemm imbagħad kienu jbiegħu lill-pubbliku bis-soldi u bix-xelini. "Patakku" għadek tisimgħu bħala laqam.

(3) *Sultan*: Il-Gran Mastru. Hekk kienu jsibuh il-Maltin fi żmien l-Ordni. Qb. frażijiet bħal *fejn igħammar is-Sultan* i.e. il-Belt, *Bieb is-Sultan*, *Ġnien is-Sultan*, *il-ħabba tas-Sultan* u oħrajn. Hawnhekk qed igħid għall-Gran Mastru Pinto.

(4) *sultana*: Hawnhekk tfisser ix-xini sultana li kienet għadha kif waslet Malta. De Soldanis ifissirha "nave corona Ottomana". Qisha dik li l-Ingliżi jsejħu "flagship".

(5) *makbar u mesbaħ ma hi*: Aktar ma hi kbira u sabiħa. Forma mibnija mill-pronom indefinit *ma* u r-raba' sura tal-verbi *kiber* u *sebaħ* li l-lum hija mejta fil-Malti. Ta' l-istess għamla huma xi kelmiet oħra bħal *maqwieħa* li De Soldanis stess jagħti fid-dizzjunarju manuskritt (p. 30) u *mogħlih*, li jiena ġbart f'talba qadima minn Għawdex fejn hemm il-vers *għal makbru u għal mogħlih*.

jingħad li tarġa' mnejn ġiet. Is-Sultan ta' Franza bi flusu jeħodha u jroddha lil sidha(6). Min ħa x'ħa? Wara l-ferħ nismagħhom igħidu li jiġi l-biki. Kemm dmija, kemm ġid, kemm nies? Kollox mar f'ħakka ta' għajn! Dawk li dehru sinjuri, qegħdin jitolbu; kollha marru fis-saħta. Min mar ilsir, min iżżewweġ, min siefer u min baqa'.

M. Essa għalfejn tiġbdilha?

T. Għad-dar li hi fin-Nadur.

M. X'ġibt lil martek u 'l uliedek?

T. U la mara u la wlied għandi. Qiegħed ma' ommi għaġuża(7). Jiena f'Malta xi wieħed ried joħtobli. 'Ma nibża' min-nisa Maltin: jidhru sbieħ minn barra, għakar minn ġewwa. Aħjar ġild minn tagħna li nafuh minn ħamsin baqra Maltija.

II.—IL-BIDWI GĦAŻ-ŻWIEĠ

M. Ma baqa' żmien ta' xejn. Żwieġ xewk! In-nisa jridu huma jamru(1) b'fehmiethom, iħarsu lejn żwiegħhom meta jridu minnhom.

T. Jekk niżżewweġ minħabba f'ommi għaliex saret ħafna u għakka(2). Għaġla la qatt kelli u la għandi. Hatbuni wisq. Qatt ma tajt widen! X'naf neħilx fl-aħħar xi weħla mingħajr ħsieb? Nismagħhom igħidu li qabel ma jingħaqad iż-żwieġ f'dina d-dinja jkun magħmul fis-Sema erbgħin ġurnata qabel. Kieku

(6) *jeħodha u jroddha lil sidha*: Qed igħid għall-ġrajja li fuqha G. A. Vassallo bena l-poema epiku tiegħu "Il-Ġifen Tork". Fl-1760, waqt li hawn Malta kienu qed jifirħu bit-tlugħ ta' Ferdinandu fuq it-tron ta' Sqallija, deher bastiment barra l-Port. Kien jismu *La Corona del Gran Signore*, u kienu ġebuħ Malta l-irsiera Insara ta' fuqu li qamu għat-Torok u qatluhom fejn il-gżira ta' Stanchiò. L-Ordni laqagħhom bil-ferħ imma s-Sultan Tork hedded li sa jiġi jaħbat għal Malta u hawnhekk indaħlet Franza biex issewwi l-biċċa u wegħdet lit-Tork f'isem il-Gran Mastru li l-bastiment kellhom ireġġgħuh lura. U hekk sar; u meta l-Kavalieri, taħt skorta ta' frejgata Franċiża, wettqu l-wegħda tagħhom, kienu milqugħin tajjeb ħafna f'art it-Torok. (Cf. Laferla: *Man in Malta*, p. 133).

7) *għaġuża*: Mara xiħa. Kelma li għadna ngħidu fil-qawl: *Għalhekk il-għaġuża ma tridx tmut, għax iktar ma tikber iktar titgħallem.* Nisimgħuha wkoll meta lit-tfal, l-iktar fir-rħula, ingħidulhom li f'nofs ir-Randan jixħtu l-għaġuża minn fuq il-bejt tal-Knisja.

II.

(1) *jamru*: jordnaw, jikkmandaw.

(2) *għakka*: xiħa ħafna.

ma rridhiex la żagħżugħa u la kbira, la sabiħa u la kerha, għaliex ma kekux irrid noqgħod inħarisha, nixtieq ingħammar kif Alla jrid. Mur ħudha mill-Belt u għid li hi tiegħek martek! Jew inkella ġib min jaqdiha, hejjilha ż-żarbun, maktur lamtat, il-manta(3). F'kelma waħda, irridha tiegħi waħdi, mhux tiegħi u ta' Suq: irridha tiegħi mhux jien tagħha. Ma jiniex żagħżugħ iżjed, sirt bis-snin u ekemm(4) ix-xagħar ma bediex jixhieb.

M. Alla jagħtik xorti tajba, u li ssib mara għal qalbek, għaliex wisq nara li ż-żmien tbiddel. Niftakar li n-nisa dari jmorru lebsin bl-għonnella bajda għal fuq, imbagħad kienu jġibuha ħadra, fl-aħħar minn nett sewda tal-Burat(5), dana ż-żmien jew stamina jew ħarir. Aħdem, ja raġel, biex tlibbes il-mara!

T. U għalhekk il-għaks kullimkien.. Alla jhennik!

III.—BEJN ŻEWĠ BDIEWA FUQ IX-XOGĦOL TAL-QOTON

M. Mnejn ġej?

T. Mir-raba' tiegħi.

M. Kif imur il-qoton tiegħek?

T. Għad ma bdejtx indomm (1). Donnu sabiħ. Il-ġewż imtela. Ma niddawwarx ma nibda ndomm.

M. Dina s-sena kulħadd jista' jiżżiħajr 'l Alla u jiftaħar bih.

T. Kellna bżonn, għaliex bih jaħtieġ inħallsu lil sid irraba', nilbsu u nieklu. Kemm ġid iġib dal-qoton lin-nies! Dari

---

(3) *manta*: Inħallu 'l De Soldanis innifsu jfisser dil-manta x'kienet: "*Oggi indica solamente una veste di donna maltese sempre nera e di seta con cui si cuopre da capo a piè benchè dalla stessa involta copre poco più di mezzavita. Non v'ha donna civile nelle città nostre che non usa il manto osia Manta...*" (Ms. 143 ,p. 344). M'hemmx divrenzja kbira bejn il-Manta u l-Mant li ngħidu fuqu iktar 'il quddiem.

(4) *ekemm*: Forma djalettali minn *għalkemm* bit-tifsira ta' "biex ma ngħidx, bil-kemm, għal ftit". Għadha tingħad fir-rħula imma ma tinsabx fid-dizzjunarji.

(5) *Burat*: Xorta ta' drapp tas-suf. Qb. it-Taljan *buratto* li tfisser "tessuto rado di crine con cui si montano stacci, passatoie, ecc." u "sorta di stoffa rada e trasparente" (Zingarelli).

III.

(1) *indomm*: Fix-xogħol tal-qoton *iddomm* jiġifieri toħroġ il-qoton biż-żerriegħa b'kollox mill-fosdqa jew ħliefa.

jinżara' dak li sarsar (2), il-lum jitbejjet (3), kull art tagħmlu u ma jintilifx xiber art. Il-għaġeb kif f'sebgħajn art imqaxxra jitla' tlitt ixbar u jagħmel il-ġewż. Hadd ma jaf sewwa kemm ġid tagħmel l-art tagħna. Ftit trab fiha, ma dik li fiha ġġib ġid wisq. Min kien jista' jaraha mitt sena ilu, dak iż-żmien kollha blat, il-lum kollha moksura (4) imsewwija u mdemna (5). Kull ġid wieħed jieħu minnha. Qatt jaqaw tibqa' mistrieħa? F'sena waħda xi drabi fejn hemm ilma hija tagħmel tliet btan. Kif ma tridx li xi raba' jagħmel? Minn hawn ġej li l-qbiela tant għaliet u ssemmen lil sidhom. Min kellu fi żmien ħamsin skud talqbiela l-lum għandu bl-anqas mitejn. In-nies kotrot, il-ħwejjeġ tal-lbies u ta' l-ikel għolew u aqqal sar il-kera. Hniena t'Alla li nistgħu ngħixu bi ħwejjiġna, u li l-art tagħti kemm nieklu s-sena kollha!

M. Tabilħaqq, għax is-Suq bil-ħxejjex u frott mimli s-sena kollha.

T. Din hija barkat Alla.

IV.—FUQ IŻ-ŻWIEĠ TA' TIFEL BIDWI

M. Ġejt għandek, xbini! Għandi nkellmek jekk ma intix mexgħul (1).

T. Għaddi u merħba bik u oqgħod.

M. Kif tmur il-mgħallma (2).

T. Emminni konna ġejjin flimkien: li konna nafu li nsib battal (3) kieku ġejna.

---

(2) *sarsar*: Skond il-qlib bit-Taljan li ta De Soldanis fil-Ms., 'dil-kelma tfisser dak il-qoton li jinbet, "*quel solo che vi nasceva*".

(3). *jitbejjet*: jinżara' f'ħofor fit-trab li jissejħu *bejtiet*.

(4) *moksura*: Hekk hemm fl-oriġinal. Jinkiteb u jingħad aktar *miksura*.

(5) *mdemmna*: Fl-oriġinal hemm *mdemna* imma jidher li trid tiġi *imdemmla*. De Soldanis kiteb sew kif semagħha, u Għawdex għadha sal-lum l-*l* tinbidel f'*n*, eż. *mena*! flok *mela*!

IV.

(1) *mexgħul*: imħabbat bix-xogħol, okkupat. P.P., li għadu jinstema' f'xi rħula t'Għawdex, minn *xagħal*, il-lum mejjet fil-Malti. Nisimgħu iktar *imxiegħel*, mit-tielet sura mnissla *xiegħel*, bħal *imġiegħel* minn *ġiegħel*.

(2) *il-mgħallma* Jingħad aktar *l-imgħallma*. Tfisser *martek*.

(3) *battâl*: m'għandekx x'tagħmel, bla xogħol. Mill-istess għerq għad fadlilna *bâtal* fit-tagħlim tad-Duttrina: "La ssemmix l-isem t'Alla fil-*bâtal*", u *btajjel*, pl. ta' *btâla*, fil-Preċetti tal-Knisja: "Isma' l-Quddies fil-Hdud u l-*btajjel* kollha."

M. Darb'oħra ġibha miegħek; u t-tfal kif imorru?

T. Tajbin; huma l-ħtija li jiena ġejt. Għandi Kuzza (4) li tfarfret qiegħed naħseb għaliha biex inżewwiġha. Xejn ma naf 'il min noħdilha. Hija donnha ħarufa fid-dar, bieżla kemm għaxra; ma l-frott la jsir trid taqtgħu. Qawwija bħal baqra.

T. Jien nafha, donnha tebqa ta' warda! Lil min trid toħdilha? Min ħatabhielek?

M. Ingħidlek is-sewwa qatigħ ħatbuha. Jiena kif rasi marfugħa biha ma kekux irrid nagħti l-widen; seħebti donnha raddiena tiżżonżonjani (5) biex inżewwiġha, għaliex hemm l-oħrajn għadhom ġejjin u kull jum qegħdin jaqbżu. F'min naqbad ma nafx. Ħatab wieħed Malti, ieħor minn hawn. Ara ftit xi tgħidli?

T. X'jagħmlu dawn il-għożżieb?

M. Il-Malti jgħidulek li hu fuq qaddu. X'naf hux minn dawk li minn ħanut jidħol u mn'ieħor joħroġ! Il-lum l-inbid u l-logħob tal-karti kulħadd jafhom. Ma ridtx kieku li teħel la ma' lagħab u la ma' xi xarrâb għaliex ħwejġi jmorru fil-ħala. Dak ta' hawn imbagħad int u jiena nafuh. Għażeb għadu żagħżugħ; li ma kienx iħobb it-tverna, fejn fiha kull tant jilgħab il-morra o għat-tin o għall-inbid (6), u li ma kienx wisq drabi jagħmel lejlu u nharu (7) kieku ma jiniex naħseb.

T. U għidli l-lum fejn issibu dak il-għażeb mingħajr imma? Aħna konna bħalu u żgħażagħ, u għożżieb għalhekk bqajna. Għażeb jaħseb t'għażeb, miżżewweġ ta' miżżewweġ. Ġej minn nies li tiswa, għandu l-ġid u għandu l-ħila. Usalna fi żmien li ma hemmx fejn tiħtar. Iż-żwieġ bħall-qara' twil, waħda twila u oħra mgħawġa; u bħall-ħjar waħda ħelwa u oħra morra. Mur rodd is-salib għal wiċċek, għid 'il seħebtek, sejjaħ il-ħuttab u fittex orbot qabel ma jdejjaq qalbu u jmur jagħti l-

(4) *Kuzza*: Isem ta' tifla, vezzeġġjativ ta' Domenicuzza.

(5) *tiżżonżonjani*: tħeġġiġni, titlobni bla hedu. Verb denominativ minn *żunżân*, mibni fuq it-tifsila tal-verbi mdaħħlin fil-Malti mill-Isqalli jew mill-Ingliż, e.g., *iffanfarunja*, *skiddja*, *irreffja*.

(6) *o ... o*: Mhix frażi Maltija. Aħjar *jew ... jew*.

(7) *jagħmel lejlu u nharu*: Skond De Soldanis tfisser jgħaddi l-lejl kollu fid-divertiment, *perdeva le notti intere al divertimento*.

maktur u l-ħatem (8) x'imkien ieħor u tibqa' bħal xemx f'nofs in-nhar.

M. Ma kekux tgħid ħażin; 'ma qabel San Ġwann li ndaħħal it-tagħam u nsemmen il-majjal il-mara ma tħallinix għaliex trid thejjilha l-meħba (9). Għandna raġun ma nifirħux bil-bniet meta jsiru (10) bħal bis-subien. Sejra taħlini u tneżża' dari.

T. Kellek taħseb qabel. Martna (11) ma għamlux hekk? Hekk jagħmlulna wliedna.

M. Meta, ħaqq dini, nkunu żgħażagħ bħal żgħażagħ naħsbuha! Alla jhennik!

V.—**BEJN KAĊĊATUR U BIDWI**

M. O xbini, għal fejn tiġbdilha?

T. Għal raħli.

M. Fejn int imnissel?

T. Min-Naxxar.

M. Hsibtu minn kliemek.

T. Hej, mhux ta' ftit. Int għal fejn b'dawn il-klieb u b'dawn in-nies?

M. Sejjer għall-fenek, u għandi n-nemes biex inemmishom.

T. Ġejt f'waqt tajjeb, issa smajt li għadda wieħed bħalek kaċċatur li ħa fuq il-ħamsin. Mur in-naħa ta' Qbar il-Lhud, iġbed għall-Mellieħa u għat-Torri l-Aħmar li ssib.

M. Tgħid ħalla xejn urajh?

T. Il-mitt qaddis! Qatt jinfemm dan in-nisel! Hela kull

---

(8) *tagħti l-maktur u l-ħatem*: Żewġ drawwiet qodma fiż-żweġijiet Maltin. Malli l-għarajjes *jagħtu l-maktur* kienu jitqiesu "marbutin". Wara li jagħtu l-kelma l-għarus kien jibgħat lill-għarusa l-ewwel rigal u dan kien ikun żewġ ħutiet marbutin b'żagarella u ċurkett (ħatem) f'ħalq waħda minnhom b'sinjal ta' fedeltà.

(9) *meħba*: De Soldanis ifissirha *il bisognevole per lo sposalizio*. Rigal li, min-naħa tal-għarusa, kien ikun maktur bil-bizzilla lill-għarus u qmis irrakkmata lil kull wieħed minn niesu. Nies il-għarus imbagħad kienu jagħtu ġiżirani, pużati, manilji u djamanti. Din il-kelma hi forma irregolari ta' nom mimmat mill-verb moħfi *hieb*, li missu jagħmel *mħiba*. Preca jgħidilna li l-plural ta' *mħiba* huwa *meħbiet* (*Malta Cananea*, p. 347).

(10) *isiru*: jitwieldu. Kelma li għadha tingħad ħafna Għawdex.

(11) *martna*: In-nisa tagħna. Kelma li ma tingħadx wisq.

ma sab f'wiċċ l-art, għad li dali dali (1) joqtlu u jieħdu. Il-gżira tagħna, jekk tagħmel tajjeb il-kont, bejn waħda u oħra jintqatlu elf fenek kuljum. Ma tmurx għal-liebri u għall-ħaġel? Dak ikel!

M. Li kienu jinqabdu dawna kieku nħlew minn din l-art. Tridx tixrob? Ixrob mingħajr ilma, tridx il-qargħa (2)?

T. Alla jagħtina s-saħħa. Ma ridtx iżjed għaliex iħawwadli moħħi.

M. Insibux ilma għax-xorb dik in-naħa?

T. Aqla' x'tiekol. X'tixrob issib, u nixxigħat li jisquk.

M. Hemmx kaċċaturi oħra qabli?

T. U għax hemm tibża' li ma ssibx? Mur, mur. U jekk int u għaddej tħallili xi wieħed, af li naf nieklu

M. Għaliex le? Mur bis-sliema.

VI.—KUMPLEMENTI BEJN IN-NISA PULITI META JAGħMLU ŻJARA (*)

V. Saħħa s-sinjurija tiegħek.

P. Saħħa lilek, sinjura, merħba bik u bil min għandek. Fatma (1), ħudilha l-mant (2) u l-għonnella.

Fatma: Dalwaqt, sinjura. Ejja, sinjura sidti, agħti f'idejja l-mant, jiena nitwieħ. Ġib hawn l-għonnella (3) nerfagħha mal-mant.

V. Issa naf fejn jiena, għereqt wisq sa ma wsalt, għaliex

V.

(1) *dali dali*: dlonk, ta' sikwit ħafna, il-ħin kollu.
(2) *qargħa*: għamla ta' qargħa jgħidulha "tal-fliexken" jew "tal-għaniq", biex fiha tqiegħed inbid, ilma, ecc., għax-xorb. Kienu jeħduha magħhom fl-egħlieqi jew meta joħorġu. Qisu l-*water bottle* tal-lum. Hawnhekk kienet mimlija bl-inbid.

VI.

(*) Fid-djalogi VI-VIII l-ittri *V* u *P* ħallejthom bħal ma kienu fl-oriġinal u qegħdin għall-kelmiet *Visitatore* u *Padrone*.
(1) *Fatma*: isem ta' lsira.
(2) *mant*: Naqraw x'kiteb De Soldanis fin-nota li ħalla fuq dil-kelma: "Questo è un abito da donna singolare nel mondo. Tutto di seta nera prende tutta la vita da capo appiè fuorchè la parte anteriore, alzato da due fianchi e sostenuto dalle braccia posando le mani sulla pancia".
(3) *għonnella*: Nerġgħu ninqdew bi kliem il-Kanonku Għawdxi: "abito maltese donnesco. Usano le signore donne maltesi di portar questa veste nera per uniformarla al manto, e nelle visite sempre si leva via col manto".

barra hemma l-għomma wisq (4). Emminni ma flaħtx nasal (5).

P. Nemmnek għax aħna hawn maħruqin bix-xemx u l-għomma ma tonqosniex. Strieħ, hemm is-siġġijiet, oqgħod, ħalli nistgħallek ftit.

V. Naf ingħidlek li jien għandi bżonn.

P. Hu l-ieħor għax dak għali għalik.

V. Kif trid, ħdejk noqgħod b'riħet hekk.

P. Ma nistax nagħmel kif irrid, f'kull waħda rrid inkun jiena, għandi Għajxa (6) jekk ma nniggiżhiex ma titħarrekx.

V. Xejn ma nistagħġeb, għax tiegħi agħar minnha.

P. Hu l-inġazzata u ixrobha.

V. Ma nħobbx ta' limunata, nieħu minn tal-lewż.

P. Xinhu li jingħad barra mill-ġdid?

V. Dana ż-żmien in-nies ma jitkellmux ħlief fuq il-miġja tat-Torok.

P. Tgħid dal-vjeġġ jew dina d-darba jiġu? Ma nistax nemmen qatt li jiġu. Stambur wisq bgħid minn Malta. Is-Salib beżżiegħi (7). Qatt ma għamlu l-prova meta ħaduha magħna. Jafu t-Torok kemm demm ċarċru f'dina l-art. Jistgħu jagħmlulna d-deni, akbar ikun tagħhom. Aħna nisa li ma nistgħux inġibu l-armi jkollna nbatu. Alla jaf fejn ikollna ningħalqu. Il-għalqa għalina huma t-Torok. Ir-rġiel, balla jisimgħu u jaraw; aħna magħkes nisa (8) nisimgħu u ma narawx.

V. Hekk hu. It-tbatija hi għan-nisa. Hu kif inhu, aħjar il-magħżel mill-azzarin. Ikun kif Alla jrid.

P. Xejn ma tibża'. Is-slaten kollha magħna. Il-Gran Tork jaħseb u jara x'inhu sejjer jagħmel. Kulħadd ħa l-azzarin. Is-swar imdawrin bil-kanuni; ix-xtut iżjed u iżjed. Għawdex qel-

---

(4) *hemma l-għomma wisq*: Għadna sal-lum nisimgħu kliem biżżieda ta' *a* jew *i*, eż. *hemmhekka* u *hawnhekka*, *hinni*, *hemmi* u *mhemmix* (Nadur-Għawdex).

(5) Fuq din is-sentenza De Soldanis jikteb: "nella città Valletta, come non troppo grande, le donne vanno appiè a far le loro visite. Il clima da sè è caldo, così non manca il sudore".

(6) *Għajxa*: Aktarx isem ta' lsira oħra, għax iktar 'il quddiem naqraw "Sieħ il-Għajxa biex tgħinni". Għajxa għadna ngħiduha f'sens ta' tmaqdir.

(7) *Beżżiegħi*: li jbażża'. Mhux bħalma xi drabi rridu nfissru biha l-lum, *li jibża'*!

(8) *magħkes nisa*: minmat b'tifsira kollettiva: Tfisser l-imsejkna nisa magħkusa.

let bil-Belt ġdida (9). Sa Kemmuna mimlija bil-bronż u ħadid. Jien ma nemminx li t-Tork jiġi, ma għandi fidi f'Alla u f'San Pawl li jekk jiġi, jiftakar u ma jiftaħarx.

V. Hekk hu. Il-Papa bagħat ukoll erba' xwieni, żewġ pinkotti u magħhom kull ġid għal Malta, u kull ma hemm bżonn kontra l-għadu. Oħti, sejra mmur. Wasal il-ħin. Fatma, newwilli l-għonnella u l-mant biex immur.

P. Għala hekk fisa (10)?

V. Jidhirlek fisa? Dallam!

P. X'tibża'? Hemm id-dawl tal-qamar.

V. Ingħidlek. Wara l-ikel żewġi jrid li l-lejla bħalma dari jmur idur dawra u naħtieġ inkun miegħu u mmur għad li jiena għajjiena, għax biex ingħidha f'waħda, ma nħallihx waħdu. L-iżjed għax bil-lejl. Ma' dawn ir-rġiel trid toqgħod magħhom bix-xemgħa tixgħel.

P. Titkellem ma' min hu mġarrab. Fatma, libbisha. Sewwilha l-għonnella. Qegħidilha l-pern f'nofs ġbinha.

Fatma: Dalwaqt, sinjura. Sieħ il-Għajxa biex tgħinni.

P. Ma tafx kemm hi ratba?

Fatma: Kollox ħlist.

V. Sinjura ruħi, inħallilek il-lejl tajjeb.

P. Buonasira. Alla jiġi miegħek. Selli wisq għas-sinjur. Tiddawwarx ma targa' biex toqgħod. Darb'oħra ejja iżjed kmieni.

V. Nagħmel id-dmir tiegħi biex niġi. Addiju.

VII.—KUMPLEMENTI BEJN IN-NISA BDIEWA META JAGHMLU ŻJARA

V. Saħħa, xbent (1).

P. Għaddi, xbent. Merħba bik. Dina bintek? Merħba bik

(9) *il-Belt Ġdida*: Il-Forti Xambrè, mibni fuq il-għolja ta' Ras it-Tafal, fuq l-Imġarr, Għawdex. Il-lum sptar għall-mard tal-lebbra u tal-moħħ. Il-forti nbniet mill-Kavalier Balliju Fr. Jacopo Francesco de Chambray skond id-disinn ta' l-Inġinier Tignè, fl-1750, fi żmien Pinto. Kellu jitlesta bi flus l-Ordni għax Chambray miet qabel tlesta u ma ħalliex il-flus kollha tan-nefqa.

(10) *Fis*, jew, bħalma nsibu fid-djalogu, *fisa*, tfisser malajr, minnufih, bla dewmien xejn.

VII

(1) *xbent*: Inġibu l-kliem ta' De Soldanis innifsu: "benchè *xbent* vale commare o commadre, e la visitatrice non sia realmente commadre, tuttafiata è un termine che fra le contadine indica civiltà e confidenza gloriosa e vale mia cara, amata."

u biha. Kemm hi sbejħa?

V. Binti ħlieqa t'Alla.

P. X'jisimha?

V. Kella (2).

P. Kemm-il sena għandha?

V. Fit-tnax.

P. Hija sare: f'daqqa waħda xebba.

V. Dina ż-żerriegħa, xbent, togħla wisq. Filli taraha ċkejkna, filli taraha kbira. Il-ħaxixa ħażina dejjem fuq il-ħaxix tajjeb taqbeż (3).

P. Ġibtx ix-xogħol miegħek. biex noqogħdu qagħda, għax ili nixtieqek. Dina d-darba ilek ma tiġi żżurni, għad li jiena ġejt tant drabi. Ir-raġel jaħdem barra, oqgħod kemm jogħġbok.

V. Ġibt it-tajjar għar-raddiena (4) u Kella ġiebet il-magħżel. B'hekk ingħixu. Ġibt il-kalzetta; ġibt il-ħjata; ġibt l-imħadda għall-bizzilla; ġibt it-tajjar għall-brieret.

P. Ma hux ta' ftit li ġibt miegħek ix-xogħol. B'riħet hekk toqgħod sa fl-għaxija.

V. Emminni, ili ġejja tmint ijiem; 'ma x'inhu? Issa b'ħaġa, issa b'oħra qatt ma stajt: min għandu t-tfal ma jistax jitħarrek. Min irid igħix b'idu ma jistax imur iżur.

P. Ha r-raddiena, ħa l-kebb (5); sewwiha għal qalbek.

V. Qegħdin iħabbtulek il-bieb. Tgħid min ġie?

P. Xi ġâra. Min irid ikun ieħor? Dieħla hija, m'għedtlekx, il-ġâra tiegħi. Merħba bik, ġejt fil-waqt biex noqogħdu nitħaddtuha, u b'riħet hekk naħdmu iżjed.

V.2 Ilhiex hawn xbintna?

P. Kemm qagħdet hija u bintha.

V.2 M'hux ta' ftit li rġajna ltqajna.

V. Oqgħod ħdejja.

V.2 Kif trid. Hux hawn?

---

(2) *Kella*: Bħal Kuzza, dan l-isem huwa vezzeġġjativ, imma ġej minn Domenichella.

(3) Kif igħid il-kittieb fil-manuskritt, dawn huma qwiel Maltin li jingħadu għat-tifla.

(4) *raddiena*: Fi kliem Temi Zammit "ir-raddiena mhix ħlief kaxxa fuq is-saqajn. F'waħda mit-truf teħel rota, imseiħa raddiena li tiddawwar b'manku jew wejda. Fiċ-ċirku tar-rota jgħaddi rumnell li jmur fuq rukkell fit-tarf l-ieħor. Meta bil-wejda ddawwar ir-rota, iddawwar ukoll ir-rukkell" (*In-nissieġa f'Ward ta' qari Malti*, Tielet Ktieb).

(5) *kebb*: Haġa biex tkebbeb fuqha. Għalhekk għandna *mkebba*.

V. Iva.
V. Kif tgħaddiha dan iż-żmien?
V. Qajla tajjeb, niżżu ħajr 'l Alla.
P. Kulħadd b'xi ṣalib.
V. 'Ma tiegħi kbir wisq, għax għandi r-raġel imqareb wisq, u t-tfal saħta ħajja.

P. Iż-żmien tbiddel u qail wisq. Niftakar fi żmieni li t-tfal kienu dejjem wara misserijiethom. Il-lum kif jorbot l-ħożża (6) jfittxuh u ma jsibuh, għaliex irid jagħmilha ta' raġel qabel ma jkun tifel. U agħar saru x-xebbiet. Fejn issibhom? Fit-twieqi, fl-ibwieb, fil-bjut. Jaraw kif jagħmlu biex jissebbħu. Ikun għad Alla ma rahomx, għajnejhom fuq il-għożżieb biex jiżżewġu.

V. Sejrin immorru. Il-kliem tajjeb u ħelu bħala ċ-ċirasi, 'ma l-ħin daħlilna.

P. Sejra kmieni. Għala hekk fisa?

V. Fisa? Bramt sitt imraden; it-tifla ġiebet żewġ mokkiet? (7) Imbagħad inti taf, irrid notboħ (8) lir-raġel u lit-tfal.

P. Morru bis-sliema.
V. Alla jħennik.

VIII.—KUMPLEMENTI TAL-VISTU

(Nota ta' De Soldanis: *"Vive ancora in tutta la campagna di Malta e Gozo l'abbarbicato uso presso gli uomini di accompagnare i cadaveri* (1) *dei consanguinei ed amici, e presso le femmine di ricevere le cerimonie ed i complimenti luttuosi. Luttuosi vestendosi tutti con abito nero o sia corruccio; qui solo lo addurrò il modo con cui si riceve e si fa il complimento o la cerimonia lugubre.)*

---

(6) *kif jorbot il-ħożża*: malli jaqbad jitfarfar u jaf xi ħaġa. *Ħożża* tfisser qalziet.

(7) *mokkiet*: Hekk stajt nagħrafha fil-manoskritt. Ma tantx tista' tgħid xi tfisser, jek mhux *mkiekek*, pl. ta' *mekkuk*, li għandu x'jaqsam max-xogħol li qed isemmi. (Bit-taljan ħallieha barra De Soldanis).

(8) *notboħ*: insajjar.

VIII.

(1) Fuq did-drawwa De Soldanis iżid jikteb hekk: "Le donne contadine ancora ricevono volentieri questi complementi lugubri. Saranno notate quelle che mancano di farglieli. Per un anno col *corruccio*, visitate da donne parimenti col corruccio consistente in un veletto sul capo detto *mustaxija* ed un altro di seta nera pendenti sino a mezza vita. Gli uomini vestiti di nero e nel loro cappello tengono pendente un velo nero, uso antichissimo......"

V. Alla jidħol magħkom! Alla jhennikom! Jibqa' l-għomor lilkom!

P. Alla jagħtikom is-saħħa! Kif mar u ħalliena! (2) Kemm kien jaf jaħseb għal uliedu u għal daru! Kien raġel tajjeb, nitmaw li mar għand Alla.

V. Xejn iddejqu qalbkom, għax mar għand Alla biex jitolbu għalikom u għalina. U għaliex tibku?

P. Kif ma nibkux? Ħadd ma baqgħelna. Min kien jaħseb għalina hu mar. Dar mingħajr raġel hi taġen (3). Ħadd m'għandna iżjed li jieħu ħsiebna. Hu kien dejjem bakkari; l-ewwel jisma' quddies fid-dlam imbagħad mis-Suq dejjem jerġa' bil-pastas (4). Xejn ma kien jonqosha d-dar, u issa minn mindu marad ta' kollox għandna bżonn. Narra Alla jsewwi! (5).

V. Ma jingħalaqx bieb li ma jinfetaħx ieħor (6). Ħadd ma għandu jmut wara ħadd.

P. Qajla nista' nitma; uliedi kollha miżżewġa, ilkoll għandhom għal min jaħdmu. Jien għaġeżt (7), ħadd ma jħares lejja iżjed.

V. Iddejjaqx qalbek. Il-ħniena t'Alla kbira wisq, qatt ma tonqos lil ħadd.

P. Mingħajru nista' mmur nara x'nagħmel.

V. Fejn jiena nista', għidli, hawn jien għalik.

P. Alla jagħtik tant ġid kemm inti tixtieq lill-oħrajn.

V. Ma nonqsokx għaliex jaħasra xbini hu u ħaj kien iġibni tajjeb (*jew jekk tkun mara*): Ma nonqsokx għaliex jaħasra kienet xbinti, u kienet tħobbni wisq.

P. Intemm iżda, u mar u ħalliena darba għala dejjem. Kien jiswa; kien jaf jaħseb għal ruħu. Ħallieli ħasra kbira. Aħna ma tantx aħna għonja, 'ma kulħadd jaf li ħadd ma ħabbat il-bieb u mar b'xejn, jew flus jew ħobż. Mur issa għidli nagħ-

---

(2) Jekk tkun mara, igħidu *marret u ħallietna*.

(3) Qawl Malti.

(4) *pastas*: reffiegħ tas-Suq. Għad għandna qawl "Min jerfa' qofftu mhux pastas".

(5) *Narra Alla jsewwi!*: Jalla terġa' l-barka f'darna! Hekk jikteb De Soldanis fil-qlib bit-taljan: Iddio guardi ch'ei non ce ne mandi la sua benedizione!"

(6) Qawl Malti.

(7) *għaġeżt*: xjeħt ħafna, sirt għakka.

mel bħalu! Is-salarju (8) naqas. Mnejn inġib issa l-flus biex nagħti? Dak li hu għamel sab, u jiena, għax xejn ma għamilt, xejn ma nsib. Ħsibt għal erba' ċraret, la nista' nilbishom, u la nista' nagħtihom. L-aħjar li nagħmel inbigħhom.

V. Kollox igħaddi. Hadd ma ġie u qagħad magħna u hekkda jiġri lilna jew il-lum jew għada. Xejn tbiegħ. Żomm kollox. Il-mara qatt ma hi għaġuża ħlief meta tmut. Tista' meta trid tidher żagħżugħa meta trid.

P. Temminx li kien isemmik f'ħajtu?

V. Għala le? Ingħarafna (9) minn żogħorna. Ma tiftakarx li kont f'għorskom?

P. Tfakkarnix f'daka ż-żmien. Ili miegħu miżżewġa ħamsa u għoxrin sena dejjem mingħajr għali, iżda x'inhu? Iż-żmien għadda bħal ħolma, donni ma żżewwiġtx, donni qatt ma kelli raġel. Qatt ma ħqarni. Jien kont xi drabi ninkih, u hu qatt ma jitkellem. Xi drabi jagħmlu ħażin ir-rġiel iżiegħlu bina, għax imbagħad nieħdu r-riħ fuqhom. Issa qed nagħli u ma jiswieli, issa nibkih u xejn ma jroddli. Għandi surtu quddiem għajnejja. Mardtu (10) f'moħħi għaliex qatt ma karab, u la qatt riedni nisahru. 'Ma qatt ma ħallejtu jew bid-dieher jew bil-moħbi. Miet bħal għasfur, u la stkerr u la krieh. Alla jagħtih il-mistrieħ, u lilna l-għomor biex nitolbu 'l Alla għalih.

V. Jiena sejra. Inħallilek il-għomor.

P. Lilek ukoll, xbint, Alla jwasslek bis-sliema.

TMIEM.

---

(8) *salarju*: Donnha m'hix flokha 'dil-kelma. Imma għandna niftakru li nies il-mejjet aktarx kienu jagħmluha tajjeb, għax ftit qabel qrajna li hu kien jerġa' lura mis-Suq bil-pastas, i.e. kellu mnejn jonfoq u jixtri. U għalhekk jista' jkun li kien xi ħadd impjegat u jaqla s-salarju.

(9) *ingħarafna minn żogħorna*: Ilna nafu 'l xulxin ħafna.

(10) *mardtu*: il-marda tiegħu. Ma tismagħhiex il-lum dil-kelma.